

AZ ETIMOLÓGIA ELVEI

HORVÁTH KATALIN

A száz éve született Nyíri Antal emlékének

1. Bevezetés

1.1. Vannak-e, illetőleg egyáltalán lehetségesek-e az etimológiának, a szófejtés tudományának elvei? Beszélhetünk-e az etimológia elméletéről? E kérdések közel két évtizede foglalkoztatnak, mióta – egyetemi speciális kollégiumok keretében hallgatóim segítségével is – az etimológia elméleti kérdéseivel és magyar szócsaládok etimológiai vizsgálatával foglalkozom. A kérdés talán nem indokolatlan, ha meggondoljuk, hogy az önállóvá váló európai nyelvtudomány megszületése, azaz a német nyelvtörténeti iskola két nemzedékének munkássága óta a nyelvészeti kutatást egyértelműen a vizsgált jelenségek létrejöttét, működését, változásait irányító nyelvi törvények (alapelvek, szabályok, eljárások) keresése, s a működésüket meghatározó nyelvi és nem nyelvi feltételek egyre pontosabb feltérképezése jellemzi.

1.1.1. A XIX. századtól kezdve a kutatás annak a feltárására irányul, ami a vizsgált jelenségek összefüggő, azonos elvekre épülő magyarázatára alkalmas. A század második felében Hermann Paul, az újgrammatikusok teoretikusa *Prinzipienwissenschaft*-nak, az elvek tudományának nevezte azt a stúdiumot, amely a nyelvi fejlődés állandó, általánosan érvényes feltételeit kutatja, s nagy nyelvtörténeti művének a *Prinzipien der Sprachgeschichte* (A nyelvtörténet elvei) címet adta (H. Paul 1880).

1.1.2. A XX. század elején F. de Saussure is arra törekedett, hogy a rendszer szemléletű nyelvléírást, a nyelv (langue) lingvisztikáját elméletileg megalapozottá, elvekkel jellemezhető tudománnyá tegye. „Igen gyakran hallottuk Ferdinand de Saussure-t sajnálkozni amiatt, hogy a nyelvtudományt – amely alkalmat adott géniuszának kibontakoztatására – az elvek és módszerek elégtelensége jellemzi – írták tanítványai, Charles Bally és Albert Sechehaye a Cours első kiadásának előszavában. A genfi mester jelelméletében a nyelvi jel alapelveit fejté ki (l. Saussure 1997: 27, 91–5).

1.1.3. A generatív-transzformációs grammatika – öndefiníciója szerint – elmélet, amelyből egy nyelv tényleges mondatai levezetés útján mint következmények (teorémák) jönnek létre. „Ny nyelv nyelvtana lényegében Ny elmélete” – állítja Noam Chomsky 1957-ben megjelent *Syntactic Structures* (Mondattani szerkezetek) c. munkájában, a generatív nyelvelmélet alapművében (Chomsky 1995: 57).

1.2. Harminchárom évvel ezelőtt, 1974 augusztusában Balázs János *Az etimológia elmélete és módszere* címmel Budapesten megrendezett nemzetközi etimológiai konferencián tartott előadásában (l. Balázs 1976: 68–73) – elsősorban V. Kyparski, Aulis J. Joki, Szemerényi Oszvald és az amerikai Yakov Malkiel hasonló gondolataira hivatkozva – az etimológiában is szorgalmazta a komolyabb elméleti alapvetést, az elvek keresését, kidolgozását és a szófejtés gyakorlatában való hasznosítását. Véleménye szerint ugyanis csak egy elméletileg megalapozott, a modern általános nyelvészet újabb eredményeit is hasznosító etimológia lesz képes felszámolni azt a szakadékot, „amely az általános nyelvészeket és az etimológusokat meg a névtudomány művelőit is elválasztja” (i. m. 68). Maga e rövid írásban az etimológiával szoros kapcsolatban álló rokon stúdium, a szavak keletkezés módját, a megnevezés (nomináció) mikéntjét kutató onomasziológia fontosságára és a szófejtés gyakorlatában való érvényesítésére hívja fel elsősorban a figyelmet.

Az azóta eltelt több mint három évtizedben, az etimológiai kutatásban is jelentős előrelépések történtek: új eredmények születtek, illetőleg régi felismerések kaptak nagyobb szerepet a szófejtés gyakorlatában. A következőkben az általam legfontosabbnak vélt változásokat, tendenciákat mutatom be röviden.

2. Új eredmények az etimológiában

2.1 A mai nemzetközi és hazai etimológiai elméleti-módszertani munkák és a rájuk épülő szófejtő gyakorlat a vizsgált szavakat nem izoláltan, hanem hangsúlyosan *részrendszerek, összefüggések* elemeiként veszik figyelembe. Ez azt jelenti, hogy a XIX. századi komparatistika által meghonosított hagyományos nyelvtörténeti vizsgálódás és külső rekonstrukció mellett az etimológiai kutatásokban is egyre inkább szerepet kap a XX. század első felében virágzó olasz neolingvisztikai iskola által kidolgozott *belső rekonstrukció* (analisi interna) módszere, azaz a szinkrón nyelvi rendszer összefüggéseinek hasznosítása nyelvtörténeti kérdések megoldásában (vö.: G. Bonfante 1945: 83–94; 132–61; P. Guiraud 1959: 82; E. P. Hamp 1992: 424–9; Kiss Lajos 2004: 13).

2.2. A rendszerszerű szemantikai kutatások fejlődésével, a szójelentések formális szemantikai összetevőkre bontásával (dekomponálásával), azaz a *komponenses jelentéselméletek* térnyerésével párhuzamosan a korábinál nagyobb szerepet kap, és hitelesebb eredményekhez vezet a szójelentések rekonstrukciója. A közös jelentéskomponens(ek) feltárásával bizonyíthatóvá válik a poliszémák különböző jelentéseinek összefüggése, illetve egy-egy részrendszer elemeinek szemantikai kapcsolata (vö.: Zsilka 1975: 23–30; Telegdi 1977: 145–7). Az etimon felkutatásában felismerik a szó kontextusainak meghatározó szerepét, azaz a vizsgált szavak *kontextuális jelentéseinek* fokozottabb számbavétele válik jellemzővé.

A kontextus szerepének fontosságát annak ellenére nem árt hangsúlyozni ma sem, hogy Émil Benveniste *Problèmes sémantiques de la reconstruction* (A rekonstrukció jelentéstani problémái) c. híres dolgozatában erre már 1954-ben nyomatékosan felhívta a figyelmet. Az „etimológusnak kontextusban kell a szavakat vizsgálnia – írja –, ez a módszertani elv látszólag túlságosan evidens, semhogy érdemes lenne hangsúlyozni. De ha a jelentést az alkalmazás változataira redukáljuk, elengedhetetlen meggyőződnünk arról, hogy az alkalmazások lehetővé teszik nemcsak azt, hogy összekapcsoljunk látszólag különböző jelentéseket, hanem azt is, hogy motiváljuk különbségüket.” Híres példájában a fr. *voler*₁ 'repülni, szállni' és a *voler*₂ 'lopni, rabolni' igék látszólag egymástól igencsak messze eső jelentéseit sikerült összekapcsolnia, s ezzel a két ige egyazon eredetét bizonyította egy olyan kontextus segítségével, mely a két jelentést egyszerre tünteti fel: *le faucon vole la perdrix* 'A sólyom röptében elrabolja a foglyot' (Benveniste 1966: 289–307; magyarul l. Telegdi 1970: 213–22).

A szófejtést, a vizsgált szó eredeti (tulajdonképpeni) jelentésének megtalálását vagy legalábbis valószínűsítését különösen a szinonim, *t a u t o l o g i k u s* *k o n t e x t u s o k* segíthetik, melyekből a régi magyar nyelvemlékekben is meglepően sokat találhatunk.

2.3. Saussure (i. m. 50–2) a *langue* lingvisztikájából kizárt mindent, ami a nyelv rendszerétől idegen: határozottan elkülönítette az organizmus vizsgálatát, az ún. belső nyelvészetet a külső nyelvészettől: azoktól a társtudományoktól, melyek nyelv és társadalom, nyelv és nép, nyelv és kultúra, nyelv és történelem stb. kölcsönös viszonyait vizsgálják. Ám régi felismerés, hogy szótörténetet és etimológiát nem lehet a társtudományok segítségével eredményesen művelni. „Az a szófejtő, ki vizsgálatait csak magára a nyelvre korlátozná, kétségtelenül hibás irányba tévedne” – hangsúlyozza Bárczi Géza. „Az etimológia összetett – úgynevezett komplex – tudomány, talán összetettebb, mint bármely más nyelvészeti ágazat. A szó tanulmányozását állandóan kísérnie kell a fogalom (tárgy, eszköz, tevékenység, eszme stb.) történeti vizsgálatának, tehát állandóan számon kell tartania a régészet, a tárgyi és szellemi néprajz, a művelődéstörténet, a gazdaságtörténet stb., sőt a politikai történet tanulságait” (l. 1980: 217; vö. még: Benkő 1994: 385).

A múlt század második felétől az *etnolingvisztikai szemlélet* érvényesítése a szótörténeti-etimológiai kutatásokban egyre inkább teret nyer. Különösen a szegedi iskola két reprezentánsa: Mészöly Gedeon, majd Nyíri Antal szófejtő munkássága érdemel kitüntetett figyelmet e téren (vö. Mészöly 1982; Nyíri 2004). Szófejtő tanulmányaik – adatgazdagságuk és sokrétűségük, a nép és nyelv kölcsönös összefüggéseit mindig szem előtt tartó vizsgálódásaik okán – szép példái az etnolingvisztikai szemlélet érvényesülésének. Szótörténeti-etimológiai kutatásaikban mindketten hasznosítják a múlt század elején – Hugo Schuchardt, Rudolf Meringer és Wilhelm Meyer-Lübke által – kidolgozott ún. „*Wörter und Sachen*”-módszert, azaz a fogalom (tárgy) és a szó egységének elvére építő szófejtést. A módszer lényege az,

hogyan a szavak életét, történetét a megnevezett tárgy (fogalom) történetével szoros összefüggésben kell vizsgálni, hiszen a tárgyból lehet megérteni a nevet, és nem megfordítva (vö. Végh 1972: 229–34).

Jelölő és jelölt, nyelv és valóság szoros összefüggésének feltárása tehát elengedhetetlen a helyes etimon megállapításához. Hadd példázzam a módszert itt Nyíri Antal „Pákász” szavunk története c. dolgozatának egy rövid részletével: „Ha a *pákász* szó eredetét meg akarjuk fejteni, meg kell vizsgálnunk a pákász életét, minden munkáját, és a rétségek világában vele együtt emlegetett halász, vadász, madarász, darvász, békász, rákász, piócaszedő és füves mivoltát is. Természetesen: elsősorban a Sárreten” (l. Nyíri i. m. 140).

3. Kérdések és válaszok

3.1. A fent vázolt pozitív tendenciák, eredmények ellenére az 1974-es konferencián felmerült kérdések változatlanul kérdések maradtak: vannak-e az etimológiának elvei, beszélhetünk-e az etimológia elméletéről?

Sokan úgy látták, és látják ma is, hogy az etimológiának nincs – mert nem is lehet – saját elmélete, e kutatási területet nem jellemezhetik specifikus elvek.

3.2. Károly Sándor Általános és magyar jelentéstan című monográfiájában (1970: 255) a következőképpen vélekedett a kérdésről: „Világos, hogy a szó eredetének a megállapításában a jelentésváltozások kutatásának elméleti és gyakorlati tanulságait kell felhasználni, az etimológiának külön szempontja nincs és nem is lehet. Mert ami a szó jelentésbeli oldalát tekintve az volna, az beletartozik a jelentéstanba. Hiszen a jelentéstan a maga általánosításait nem kis mértékben a »biztos« etimológiákból absztrahálja.”

3.3. Hajdú Péter az 1974-es konferencián elhangzott elnöki megnyitójában (l. Benkő – K. Sal 1976: 8) a tanácskozás témája (Az etimológia elmélete és módszere) ellenére a következőket mondja: „Más kérdés [...], hogy vajon mit értünk az etimológia elméletén, s egyáltalán van-e ilyen? Ezzel kapcsolatban a magam részéről legyen szabad csak arra utalnom, hogy az etimológia része a nyelvtörténetnek, s elmélete is csak annyiban van, amennyiben a történeti nyelvészetnek, illetőleg a nyelvhasználatnak, vagyis nem közvetlenül, hanem többszörös áttétellel kapcsolódik a nyelv általános kérdéseivel foglalkozó valamelyik elméletéhez.”

Károly Sándorra hivatkozva hasonlóképpen vélekedik ugyanitt Bakró-Nagy Marianne is: „Az elemzés során alkalmazandó módszereket, elveket, tapasztalatokat a történeti szemantika adja kezünkbe – külön etimológiai szemantikáról nem beszélhetünk” (i. m. 57).

3.4. E megfontolandó véleményekkel egyet kell értenünk annyiban, amennyiben nincs, mert nem is lehetséges külön etimológiai fonológia, morfológia, szemantika vagy szintaxis. Ezeknek a diszciplínáknak (különösen a hangtörténetnek, a történeti

morfológiának és szemantikának) az eredményeit csak hasznosíthatja az etimológiai kutatás, mely maga is jelentékenyen járul hozzá e stúdiumok fejlődéséhez.

Mégis úgy vélem, hogy – ha a szófejtésnek kizárólagosan rá jellemző szempontja nem is lehet – a természetes nyelvrendszerek működésében tetten érhetőek olyan, az etimológusok által mindeddig kellőképpen nem hasznosított elvek, amelyeknek a figyelembe vételével a mai nyelvészet rendszerszemléletű kutatásainak eredményeire is építő etimológia elméletileg és módszertanilag megalapozottabb, korszerű stúdiummá válhat.

4. Az etimológia elvei

4.1. A történet és állapot egységének elve

4.1.1. Az etimológiát hagyományosan kizárólag történeti stúdiumnak tartották. Az előző pontban idézett vélemények egyértelműen ezt az álláspontot erősítik meg.

„Egy szó etimológiája tehát olyan alaki és jelentéstani történetszál, melyet addig kell göngyölgíteni, amíg el nem érjük azt a korábbi nyelvtant, ahol termékeny szabályokkal kielégítően megmagyarázható” – vallotta Th. Bynon is az 1970-es években, *Történeti nyelvészet* c. munkájában (l. 1997: 63). Legújabb nagy történeti nyelvtanunk ugyanígy vélekedik: az etimológia „a történeti nyelvészet egyik kutatási ága” (Kiss – Pusztai 2003: 175).

Az egyik elv abból a – az idézett gondolatokkal ellentétes, ám a belső rekonstrukció fogalmával egyező – megfontolásból következhet, mely szerint az etimológia nem tekinthető kizárólag történeti stúdiumnak.

Jól tudjuk: F. de Saussure az egymást követő és az egymás mellett élő nyelvi egységek természetének – véleménye szerint – sarkalatos különbsége miatt a szinkroniát és a diakroniát mereven elhatárolta egymástól: „A két szemléleti mód, tudniillik a szinkronikus és a diakronikus közötti ellentét teljes, és nem tűr megalkuvást” (i. m. 106). Felfogásával már tanítványai, Ch. Bally és A. Sechehaye sem értettek egyet, valamivel később pedig a prágai nyelvészek, majd az olasz neolingvisztikai iskola képviselői a szinkronia és diakronia egységének nagy horderejű gondolatához jutottak el.

„A leíró és a történeti nyelvészet közti szakadék – melyet Saussure oly szenvedélyesen minősített elkerülhetetlennek – csupán időleges repedés volt, amely elsősorban abból eredt, hogy Saussure új módszertant használt a szinkronikus nyelvészetben, a diakronikus nyelvészetben azonban megmaradt az újgrammatikus csapáson” – állapította meg Roman Jakobson *A szinkronia és diakronia egysége* című dolgozatában. „A szakadékot azonban szükségesnek is tekintették egy téves azonosítás miatt [...], nevezetesen (1) a szinkronikus/diakronikus distinkciónak, (2) a statikus/dinamikus distinkcióval való azonosítása miatt” (l. Jakobson [1972: 184]; vö. még: H. M. Hoenigswald 1960: 9–31; J. Kuryłowicz 1962: 469–90; Telegdi 1963: 305; Benkő 1967: 41–67; Péter 1967: 249–53; Róna-Tas 1978: 172–88).

4.1.2. Saussure úgy vélte: egy nyelvnek, mint jelrendszernek – statikus voltából következően – története nincs, csak egyes történeti események (événements) vannak, ezek a rendszert kívülről módosítják. A változásokat, mivel ezek sohasem a rendszer egészén, csupán egyes elemein mennek végbe, csak a rendszeren kívül lehet tanulmányozni (vö. i. m. 103–19).

A prágai strukturalista iskola képviselői a rendszer és története viszonyának kérdésében egészen más eredményre jutottak. Felismerték, hogy az időben nem csupán a rendszer egyes elemei, hanem a rendszer maga változik: a fejlődés a rendszerminőség, azaz a struktúra paramétereinek változásaiban fogható meg (vö. Jakobson 1971).

Egy nyelvi rendszer tehát mindig dinamikus. A hazai nyelvészetben e dinamizmus természetének feltárásában, megismerésében és megismertetésében elsősorban Zsilka János szerzett elévülhetetlen érdemeket. A mai magyar nyelv Zsilka által feltárt rendszerszerű összefüggései azt bizonyítják, hogy a működő – mozgásokkal, konstrukciós folyamatokkal teli – nyelvi rendszer tartalmazza, mivel lényeges vonásaiban újra és újra létrehozza, azt a történeti mozgást, amelynek eredménye maga az adott nyelvállapot (Zsilka 1967: 301–4, 1982: 153–214; l. még Horváth 1993: 81, 1997: 209–10).

4.1.3. A szinkronia és a diakronia belső egységéből levonható következtetések hasznosíthatóak a szótörténeti-etimológiai kutatásban is: az egy szócsaládba vonható szavak körének megállapításában, az elemek összefüggéseinek, az egymástól messze szakadt szavak összetartozásának a bizonyításában. Egy nyelvállapot rendszerszerű relációit feltáró szinkrón kutatások fontos szerepet kaphatnak tisztázatlan nyelvtörténeti kérdések megoldásában vagy megközelítésében. Kiegészíthetik, megerősíthetik, de cáfolhatják is a nyelvtörténeti elemzések adta képet (ez utóbbi esetben további kutatásokra sarkallva az etimológust), történeti nyelvi adatok hiányában akár a nyelvtörténeti vizsgálatok helyébe is léphetnek. A szinkrón nyelvi összefüggéseknek tehát történeti forrásértékük lehet.

Szinkrón nyelvi tények elemzésével, a mai magyar nyelvben kimutatható hangtani, alaktani, szemantikai és szintaktikai relációk segítségével sikerült például eddig ismeretlen eredetűnek tartott *hint* igének eredetét, lehetséges rokonait, szócsaládját feltárnom: a *hint*-et eredetbeli kapcsolatba hoznom a *hím*₁ 'a megtermékenyítő nemhez tartozó élőlény' és a *hím*₂ 'dísz, díszítő minta' főnevekkel, továbbá a *himba*, *himbál*, *hintó*, *hinta* stb. szavakkal (l. Horváth 1993: 81–91).

Hasonlóképpen – fonémák rendszerbeli kapcsolataira támaszkodva – derítettem fel etimológiai összefüggést a *kör* szavunk és származékai, valamint a 'kerek, forgó', illetve 'kering, forog' alapjelentésű, ősi finnugor eredetű nomenverbum *ker-* tő és hatalmas szócsaládjá között (l. Horváth 1997: 208–12).

A TESz. a két szócsalád eredetbeli kapcsolatát elveti: a *kerek* szócikkében (2: 454) tévesnek ítéli, a *körül* szócikkében pedig (2: 623) kevéssé valószínűnek tartja.

Az EWUng. ugyan etimológiai kapcsolatot állapít meg a két szócsalád között, ám a felmerülő hangtörténeti problémát (a tipikus, gyakori zárt *ë* > *ö* hangváltozás helyett itt nyílt *e* > *ö* változással kell számolnunk) csak úgy tudja megoldani, hogy fölteszi: a régi nyelvben a tő vokálisa nyílt *e* és zárt *ë* egyaránt lehetett (Lieferung 3: 740, 4: 823).

4.2. A nomináció elve: *pars pro toto*

4.2.1. A másik elv pedig, amelyre a szófejtés gyakorlata épülhet, az onomasziológiai szemlélet érvényesítése nyomán válik világossá. Ez a nomináció elve: az az elv tehát, amely a megnevezés, a névadás mikéntjét, a jelviszony természetét világítja meg.

Sok szócsalád etimológiai vizsgálata vezetett arra a felismerésre, hogy a fogalomszavak esetében a megnevezés a *pars pro toto* 'rész az egész helyett', illetőleg a *szinekdoché* 'együttértés, veleértés' elve szerint történik. A nomináció szemantikai folyamatában ugyanis két mozzanatot különíthetünk el:

(1) a dolgok, pontosabban a fogalmak összetett – szintetikus – voltából következően először a fogalomnak csupán az egyik, a szemlélet számára meghatározó, dominánssá váló ismertetőjegye (funkciója, tulajdonsága) kap nevet (*pars pro toto*);

(2) ennek a komponensnek (*pars*) a neve azonban az egészre (tötum) vonatkozik, azt képviseli, azaz az egészt felépítő valamennyi összetevő nevévé válik (*szinekdoché*).

4.2.2. A *szinekdoché* elvének érvényesülését a megnevezésben jól szemléltetik a természetes nyelvek bármelyikében jól megfigyelhető *motivációfajták*: a fonetikai, a morfológiai és a szemantikai *motiváció*. Azaz a hangutánzó elemek (*kakukk, rigó* [*< rikog, rikkant, rikácsol*] *locsog, csobban*), a tőszavakból alakítani eljárásokkal létrejött származékszavak (*ház* > *házas, házasság, házi, házi-as*), valamint a metaforikus (*bevágja az ujját* > *bevágja az ebédet*) és metonimikus jelentésváltozások (*vág* 'sebet ejt' > *vág* 'öl', l. *disznót vág*) nyomán létrejött átvitt jelentések.

Bizonyítékul szolgálnak továbbá az ún. *beszélőnevek* (gondoljunk csak az ismert mesehősök nevére a magyar népmesékből: *Hüvelyk Matyi, Babszem Jankó, Fanyűvő, Vasgyűrű, Csupaháj, Málészáj, Tündérszép Ilona, Fehérlő fia* stb.), valamint a becenevek, ragadványnevek, csúfnevek és a tolvajnyelvi megnevezések is, melyek a megnevezett egy-egy feltűnő, jellegzetes tulajdonságának a kifejezői.

De az elv egyértelmű bizonyítékai a magyarban azok a nagy számban létező *főnevesült melléknévi igenevek* és *melléknevek* is, amelyek a megnevezett fogalmak funkciójának, tulajdonságainak vagy egyéb fontos körülményeinek egyikét fejezik ki. (L. pl. *fekete, árus, hetes, napos, munkás, terhes, könyvtáros,*

csabai, gyulai, tokaji, metélt, felvágott, csusza, terítő, dugó, fedő, kékítő, keményítő, eladó, vevő, tanító, tanuló, költő, író, dolgozó, hallgató stb.)

A jelenség jól megfigyelhető a különböző ismeretkörök tudatosan megalkotott szakszavai, így a nyelvészeti szakszókincs (l. pl. *névutó, főnévi igenév*, ill. *prepozíció, infinitívus*) létrejöttében is (vö. C. Vladár 2004: 39–43).

4.2.3. A pars pro toto elvének a megnevezésben betöltött meghatározó szerepéről győztek meg azok a kiváló nyelvészek, nyelvfilozófusok is (többek között W. von Humboldt [1985: 55–67]; F. Nietzsche [1997: 20–5, 47–9], vagy A. A. Potebnya [2002: 103 kk.]), akik a jelviszony természetét, a névadás folyamatát tanulmányozva megsejtették a nomináció mibenlétét, vagy ennek az elvnek a fontosságára hívták fel a figyelmet.

Tekintettel azonban arra, hogy konferenciánkon megemlékezünk a száz éve született Nyíri Antal professzorról, s munkásságát méltatva mesteréről, Mészöly Gedeonról sem feledkezhetünk meg, itt most csak a szegedi iskola e két kiváló nyelvészének ideillő, jelentős – ám a szakma által mindeddig kellőképpen nem méltányolt – gondolatait idézem fel.

Mészöly Gedeon Egy módszertani megjegyzés (Miscellanea) c. rövid írásában (i. m. 242–3) a következő fontos megállapításokat teszi:

„Ősi, primitív korszakokban fogalom és elnevezése közt nem volt állandó, kizárólagos kapcsolat. Egy fogalomnak több szó is volt az elnevezése és egy szó több fogalomnak is volt a neve. Az elnevezés pedig éppen nem volt meghatározás, éppen nem jelölték meg nyelvi eszközzel a fogalomnak valamennyi meghatározó jegyét, tulajdonságát, hanem tulajdonképpen közvetlenül csak egy jegynek, egy tulajdonságnak volt nyelvi megfelelője az illető megnevezés, az illető szó, s az a szó ily módon csak ráértéssel vált a több, nyelvileg jelöletlen jegyet, tulajdonságot magában foglaló fogalomnak elnevezésévé.”

A kidei *Hintó-mező* nevének és a *hínár* szónak eredete c. híres dolgozatában pedig a gondolatot így fogalmazza meg: „Íme a természetes nyelvben a legkülönbözőbb fogalmaknak is lehet egyazon nevük egyetlen közös tulajdonságuk alapján úgy, hogy az a név tulajdonképpen annak az egyetlen közös jegyüknek a nyelvi kifejezése.” (Az én kiemeléseim. – H. K.)

Ugyanitt fejti ki a nomináció módszertani elvét és ennek bizonyítását:

„Ha egy szó (*forgó*) több különböző fogalomnak (Wirbel, Ringenspiel, Federbusch stb.) közös neve, és föltettük, hogy alapjelentése az illető szó (*forgó*) által jelentett különböző fogalmak (Wirbel, Ringenspiel, Federbusch stb) közös jegyének (forgó mozgásban lévő) nyelvi kifejezése: ez a valószínű föltevés teljes bizonyossággá válik akkor, ha az illető szó (*forgó*) jelentette fogalmak (Wirbel, Ringenspiel, Federbusch) közül egyiknek-másiknak nemcsak az illető szó (*forgó*) a neve, hanem azon kívül neve még olyan másik vagy több szó is (*keringő, seringő* stb.), melynek alapjelentéséül szintén az illető

szó (*forgó*) föltett alapjelentése (forgó mozgásban lévő) mutatható ki” (i. m. 91, 95; Mészöly kiemelése).

Azt gondolom, hogy az itt idézett – több oldalról megközelített és többféleképpen megfogalmazott – eljárásnak, illetve kutatás-módszertani elvnek joggal adhatjuk a *pars pro toto* (szinekdoché) nevet.

Nyíri Antal szótörténeti-etimológiai dolgozataiban – Mészöly nyomdokain haladva és Mészölyt sokszor idézve, méltatva – szintén azt a szemléleti mozgást kereste, amely a vizsgált szó eredeti jelentésében, kialakulásában közrejátszott, és származékaiban is kimutatható. Külön figyelmet érdemelnek hangutánzó szavaink a foglalkozó szófejtő vagy szótörténeti dolgozatai. „Megfejtetlen belső keletkezésű szavaink nem kis része minden bizonnyal hangutánzó eredetű” – írja A belső keletkezésű szavak szófejtésének módszertani problémái c. dolgozatában (i. m. 247–53). Vizsgálataiból megállapította, hogy a hangutánzó szavak keletkezésükkor legtöbbször hangjelenséggel együtt járó cselekvéseket fejeznek ki. Jellemző rájuk, hogy ez a szót létrehívó, cselekvéssel együtt járó hangjelenség fokozatosan meggyengül, elhalványodik, majd eltűnik a társadalmi tudatból, és a létrejöttkor hangutánzó szó később pusztán igei cselekvésnek a kifejezőjévé válik.

Ezek közé tartozik az általa megfejtett *rohan* igénk és szócsaládja (*rohog, roham, röhen, röhög, röhög*) is, s válik érthetővé a – Fazekas *Lúdas Matyi*-jának második levonásában szereplő – *rohanó fák* jelzős szerkezet: „[...] azomba az erdő/Rengett a sűrű kopogástól, s a rohanó fák/Vad morgásaitól –”.

Természetesen nem a fák futnak itt lélekszakadva, csupán kivágáskor nagy zajjal, robajjal esnek, zuhannak a földre. „Fazekas még az élő nyelvből ismerte a *rohan* igének ’hanggal együtt járó cselekvés’ jelentését – írja Nyíri –, ma csak annyit tesz, ’fut, száguld’”. Tehát a cselekvéssel eredetileg együtt járó hangjelenségre vonatkozás a szó jelentéséből mára teljesen eltűnt, a valamikori domináns – névadó – ismertetőjegy már nem része a szó jelentésének (vö. Nyíri 1957: 72–84).

4.2.4. A név, a jelölő (a hangalak) létrejöttkor tehát nem külsődlegesen, nem önkényesen vonatkozik a jelöltre (a fogalomra). Azaz nem utal csupán valami tőle független másra, ahogyan jelelméletében Saussure a nyelvi jelek önkényességének, azaz motivátlanságának elvét megfogalmazta (i. m. 93–4). A fogalomszavak (nevezőszavak) eredendően motiváltak, ezért van szerepük a valóság nyelvi ábrázolásában, és ennél fogva az emberi megismerésben is (vö. Horváth 2004: 365–72).

Annak ellenére így van ez, hogy jól tudjuk: a névadás indítéka, motívuma a nyelvek történetében sokszor elhomályosul, az elemek közötti eredetbeli kapcsolatok megszakadnak, a névadó jegy, a régiségben összetartozó elemek összefüggéseinek kimutatása egyre nagyobb nehézségekbe ütközik, esetenként lehetetlenné válik. A valamikori motivált elemek demotiválódnak: látszólag önkényes elemekké válnak (vö. Fónagy 1971: 55–80, 1972: 414–31).

4.2.5. A meghatározóvá váló, d o m i n á n s – n é v a d ó – j e g y (pars) figyelembe vételével felderíthető – egy vagy több nyelven belül egyaránt – az a kapcsolat, mely a különböző, de a névadó motívumot tartalmazó fogalmak azonos eredetű nevei között áll fenn.

Például a *cin-cin* hangutánzó ikerszavunk *cin* eleme névadó jegyév vált a *cinég*, *cinceg*, *cincog* igéknek és a *cinke*, *cinége*, *cincér*, R. *cincina* 'cintányér' főneveknek, továbbá a gyermeknyelvi *cin-cin* 'egér' és *cini-cini* 'hegedű' szavaknak is (vö.: TESz. 1: 440–3).

Vagy ha figyelembe vesszük, hogy ótörök eredetű *kék* színnevünk, mely a török nyelvekben 'ég', illetve 'kék' jelentésű (l. pl. türk. *ujg.*, *kipcs.*, *alt. kök*, *oszm. gök* 'ég → kék') névadó jegye a *kipcsak kökän* 'szilva', a *csag. kökäm*, *oszm. gögem* 'kékény', magyar *kökény* szavaknak; továbbá a türk *kögürčän*, *oszm. güvercin*, türk. *gögercin*, tatár *kügärčän* stb. 'galamb' jelentésű elemeknek (a *kék* színnév és a *galamb* madárnév kapcsolatára l. az orosz *golub* 'galamb' és a *goluboj* 'világoskék' összefüggést). Kékeslila színük miatt ugyanebből a szóból lesznek a magyarban a *kököröcsin* és *kikerics* virágnevek is (vö.: TESz. 2: 426, 604–5).

4.2.6. Másfelől a dolgok összetett voltából következik az is, hogy egyazon dolgot, fogalmat, jelenséget vagy eseményt többféleképpen, különböző nézőpontokból, hozzá más és más ismertetőjegy felől közeledve, ismerhetünk meg. Ugyanannak a fogalomnak a megnevezése a különböző nyelvekben, de – a szinonimasorok tanúsága szerint – egy nyelven belül is más-más szemlélet szerint, egymástól eltérő indítékokból történhet. „A tárgyak megnevezése több szempontból történhetik. Ugyanazt a dolgot, ugyanazt az eseményt különböző helyzetekben és különböző műveltségi fokon másként látja az ember, és másképpen nevezheti el. Tehát a szemlélet különbözősége az első ok, mely a rokonértelmű szavak kialakulását előidézti” – írja Végh József (1935: 15) a szinonimasorok keletkezését vizsgálva.

Pl. a 'gyermeket váró nő' jelentésre a magyarban használhatjuk a jól láthatóan más és más motívum alapján létrejött *állapotos* (< *másállapotos*) < *más állapotban van*, *terhes* (< *teher*), *viselő*s (< *visel* < *visz*), *áldott* (*állapotban van*), *várandós* (< *várandó* < *vár*) szavakat vagy kifejezéseket.

A latin megfelelő, a *gravida* (< *gravitas* 'súly, teher'), akárcsak az orosz *беременная* (< *бремя* 'teher') a magyar *terhes*-sel, az ang. *expecting* a *várandós*-sal, a német *in anderen/gesegneten Umständen* pedig a *más/áldott állapotban van* kifejezéssel egyező vagy hasonló motivációjú. Ám az olasz *in stato interessante*, az orosz *в интересном положении* 'érdekes állapotban van', az angol *pregnant* (< lat. *praegnāscī* 'szülés előtti', l. Klein 1966–1967: 2), a francia *enceinte* (< lat. *in-cincta* 'öv nélküli', l. Saussure i. m. 196) azonban egészen más szemlélet, más névadó jegy alapján jött létre.

5. Záró gondolatok

5.1. „A szó – így Saussure (i. m. 196) – olyan, mint egy ház, amelynek a belső elrendezését és rendeltetését többször megváltoztatták. Az objektív analízis összesíti, és egymásra halmozza ezeket az egymást követő elrendezéseket – akik lakják a házat itt és most, azok számára mindig csak egy elrendezés marad.”

Ez a szemléletes hasonlat jól megvilágítja, hogy a hagyományos szótörténeti vizsgálat nyomon követve az időben a szó hangalak- és jelentésváltozásainak *r e á l i s f o l y a m a t á t* valójában „egymásra halmozza és összesíti” kutatásainak eredményeit.

Az állapot és történet egységét is figyelembe vevő szinkrón kutatás pedig úgy véli: a mindenkori utolsó nyelvállapot, az itt és most élők számára egyetlen struktúra, „elrendezés” reprodukálja, ezért tartalmazza létrejötté történetének lényegi, *s p e c i f i k u s v i s z o n y l a t a i*t. Egy rendszer tüzetes leírása, részei összefüggéseinek mind pontosabb feltárása kulcsot adhat kezünkbe tényleges történetének vizsgálatához is.

Bár Saussure rendszer és története belső egységének gondolatáig nem jutott el, könyvének az etimológiára vonatkozó rövid része két okból is figyelmünkre méltó. Egyrészt felhívta a figyelmet arra, hogy a vizsgált szavakat sohasem szabad izoláltan kezelni, másrészt az etimológiát nem tekintette kizárólag nyelvtörténeti stúdiumnak.

Ez lehet az oka annak, hogy tanítványai az etimológiáról szóló gondolatait a Cours Szinkronikus nyelvészet és Diakronikus nyelvészet c. fejezeteihez csatolt függelékben adták közre. „Az etimológia – állapítja meg Saussure – nem önálló diszciplína, de nem is része az evolutív nyelvészetnek. A szinkronikus és a diakronikus tényekre vonatkozó elvek sajátos alkalmazása. Szavakat magyaráz oly módon, hogy más szavakkal való viszonyukat felkutatja, nem elégszik meg különálló szavak magyarázatával. Mindazokat az eszközöket felhasználja, amelyeket a nyelvtudomány rendelkezésére bocsát: vizsgálati elemeit a fonetikától, morfológiától, szemantikától felváltva veszi kölcsön” (i. m. 220–1).

5.2. A nevek vizsgálata azt mutatja – a magyarban és más nyelvekben egyaránt –, hogy a *pars pro toto* jelensége a *nomináció* egyetememes *magyarázó* elve. Figyelembe vétele, érvényesítése az etimológiai-onomasziológiai kutatásokban a kognitív nyelvészet számára is tanulságokkal szolgálhat. Ha egy-egy név motívumát, indítékát, azaz a név által jelölt fogalom (szubsztancia, tárgy) dominánssá, s így névadóvá váló ismertetőjegyét sikerül megtalálnunk, a valóság nyelvi ábrázolásának egyik lehetséges – más nyelvektől eltérő – módjára derül fény. Meggyőződésem, hogy a *pars pro toto* elvre figyelemmel eredményesebben kutathatók és vethetők egybe a *sajátos nyelvi világképek*, melyek nagyrészt éppen a valóság jelenségeinek nyelvenként eltérő tükrözéséből, más-más domináns jegy mentén történő kategorizációjából erednek.

A neveknek a megismerésben betöltött szerepét már Platón is megsejtette. Híres névelméleti dialógusában, a Kratüloszban (l. Platón 1984: 725–851) a Kratülosszal

vitatkozó Hermogenészt okító Szókratész a vitában felmerülő „mit csinálunk akkor, amikor elnevezünk?” kérdésre így válaszol: „Talán tanítunk, közlünk akkor egymással valamit, és a dolgokat természetük szerint rendezzük” (388 b).

HIVATKOZÁSOK

- Balázs János 1976: A belső keletkezésű szavak etimologizálásának problémáiról, in Benkő Loránd – K. Sal Éva szerk. 68–73.
- Bárczi Géza 1980: A magyar szókincsre vonatkozó etimológiai kutatások jelenlegi állása, in Papp László szerk.: *A magyar nyelv múltja és jelene*, Budapest, Gondolat, 212–22.
- Benkő Loránd 1967: Nyelvtörténet és mai nyelv, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5, 41–67.
- Benkő Loránd 1994: Az etimológiai minősítés a szótárszerkesztésben, *Magyar Nyelv* 90, 385–92.
- Benkő Loránd – K. Sal Éva szerk. 1976: *Az etimológia elmélete és módszere*, Budapest, Akadémiai Kiadó = *Nyelvtudományi Értekezések* 89.
- Benveniste, Émil 1966: Problèmes sémantiques de la reconstruction, in *Problèmes de linguistique générale*, Paris, Gallimard, 289–307.
- Bonfante, Giuseppe 1945: On Reconstruction and Linguistic Method, *Word* 1, New York, 83–91, 132–61.
- Bynon, Theodora 1997: *Történeti nyelvészet*, (ford.: Gherdán Tamás – Számadó Tamás), Budapest, Osiris.
- Chomsky, Noam 1995: *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*, (ford.: Zólyomi Gábor), Budapest, Osiris – Századvég.
- Constantinovitsné Vladár Zsuzsa 2004: Variabilitás a korai magyar grammatikák terminológiájában, in Geckső Tamás szerk.: *Variabilitás és nyelvhasználat* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 34), Budapest, Tinta Könyvkiadó, 35–48.
- EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1992–1998: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, Lieferung 3, 4, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Fónagy Iván 1971: Le signe conventionnel motivé, *La linguistique* 7, 55–80.
- Fónagy Iván 1972: Motivation et rémotivation, *Poétique* 11, 414–31.
- Hamp, Eric P. 1992: Etymology, in *International Encyclopedia of Linguistics*, ed. W. Bright, New York – Oxford, vol. 1, 424–9.
- Hoeningwald, Henry M. 1960: *Language change and linguistic reconstruction*, Chicago, The University of Chicago Press.

- Horváth Katalin 1993: Állapot és történet az etimológiai kutatásban, *A hint* ige eredete és rokonsága, in Horváth Katalin – Ladányi Mária szerk.: *Állapot és történet – Szinkrónia és diakrónia viszonya a nyelvben*, Budapest, ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 81–91.
- Horváth Katalin 1997: Szócsaládok vizsgálata szinkrón összefüggések alapján. *Kör* szavunk szócsaládjáról, in Péntek János szerk.: *Szöveg és stílus, Szabó Zoltán köszöntése*, Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi Nyomda, 208–12.
- Horváth Katalin 2003: Néhány gondolat a jelviszony természetéről, in *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*, Budapest, ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 169–74.
- Horváth Katalin 2004: Megnevezés és megismerés, in Sztár Katalin szerk.: *A szó élete. Tanulmányok a hatvanéves Kovács Árpád tiszteletére*, Budapest, Argumentum, 365–72.
- Humboldt, Wilhelm von 1985: *Válogatott írásai*, (ford.: Rajnai László), Budapest, Európa, 55–67.
- Jakobson, Roman 1971: *Selected Writings 2: Word and Language*, The Hague – Paris, Mouton.
- Jakobson, Roman 1972: A szinkrónia és a diakrónia egysége, in Fónagy Iván – Szépe György szerk.: *Hang – jel – vers*, Budapest, Gondolat, 177–85.
- Károly Sándor 1970: *Általános és magyar jelentéstan*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris.
- Kiss Lajos 2004: *Szófejtés, szótárírás és nyelvtudomány-történet*, szerk.: Gerstner Károly – Kiss Gábor, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Klein, Ernest 1966–1967: *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language 2*, Amsterdam – London – New York, Elsevier.
- Kuryłowicz, Jan 1962: On the Methods of Internal Reconstruction, *Papers for the Ninth International Congress of Linguists*, Cambridge, Mass, 469–90.
- Mészöly Gedeon 1982: *Népünk és nyelvünk*, válogatott tanulmányok, szerk.: Szathmári István, Budapest, Gondolat.
- Nietzsche, Friedrich 1997: Retorika, in Thomka Beáta szerk.: *Az irodalom elméletei IV*, (ford.: Farkas Zsolt), Pécs, Jelenkor, 20–5; 47–9.
- Nyíri Antal 1957: Szófejtések, in *Néprajz és Nyelvtudomány 1*, 72–85.
- Nyíri Antal 2004: *Szófejtések és nyelvtörténeti tanulmányok*, válogatta és szerkesztette Szabó József és Szűcs Judit, Szeged, Juhász Nyomda Kft.
- Paul, Hermann 1880: *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Halle.
- Péter Mihály 1967: A strukturális szemléletű történeti nyelvtan kérdéséhez, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 5*, 247–68.
- Platón 1984: Kratülosz, in *Összes művei*, (ford.: Szabó Árpád) Budapest, Európa, 725–851.

- Potebnya, Alekszandr A. 2002: A gondolat és a nyelv, in *Poétika és nyelvelmélet, válogatás A. Potebnya, A. Veszolovszkij, O. Frejdenberg elméleti műveiből*, szerk.: Kovács Árpád, (ford. S. Horváth Géza, Szitár Katalin), 7–146.
- Róna-Tas András 1978: *A nyelvrokonság*, Budapest, Gondolat.
- Saussure, Ferdinand de 1997: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, (ford. B. Lőrinczy Éva), Budapest, Corvina.
- Telegdi Zsigmond 1963: A nyelvtudomány meghasonlásáról, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 1, 295–305.
- Telegdi Zsigmond 1977: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, Budapest, Tankönyvkiadó, 12. fejezet: Szemantika, 140–7.
- Telegdi Zsigmond szerk. 1980: *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához*, Budapest, Tankönyvkiadó, 213–22.
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1, 2, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Végh József 1935: *Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez* (Dolgozatok a Tisza István Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Szemináriumából 1), Debrecen, 17–25.
- Végh József 1972: A magyarországi néprajz és a nyelvtudomány, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 8, 229–48.
- Zsilka János 1967: A diakrón és szinkrón sík összefüggéséhez, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5, 301–4.
- Zsilka János 1975: *A jelentés szerkezete, A jelentés-mozgás egysége*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Zsilka János 1982: *De constructione. Történet és állapot egysége a nyelvben*, Budapest, Akadémiai Kiadó.